

Kertész Imre

TÁBOROK MARADANDÓSÁGA

Megközelítés

Tisztelt közönség, kedves barátaim! – Amikor felkértek rá, hogy szóljak hozzá a náci és a bolsevik koncentrációs táborok analógiájának, illetve különbségének, egyszóval a XX. századi gyalázat, Pilinszky kifejezésével: a „*botrány*” problematikájához, rögtön azt találtam mondani Szilágyi Ákosnak a telefonba, hogy szerintem ez mitologikus kérdés. És bár azóta jó darab idő eltelt, mit sem változott a véleményem.

Jól tudom, hogy a felvetett kérdés kimeríthetetlen, időnk és mindannyiunk türelme azonban véges: így hát igyekszem rövid lenni, ám ugyanez kényszerít a vázlatosságra. Mindenekelőtt is: milyen alapon történjek ez az összehasonlítás, illetve különbségtétel? Nyilvánvaló, hogy az emberi létből való száműzetés, a gyötrelme, az éhezés, a rabmunka, a kínhalál Recsken is ugyanolyan, mint Dachauban, és Kolima sem különbözik e tekintetben Mauthausentől. Azt méricskéljük, hogy Ravensbrückben vagy a Gulag-szigetvilág valamelyik táborában volt-e kisebb a kenyérfejadag? Hogy a szadizmus szakemberei a Prinz Regentenstrasse-i Gestapo-házban vagy a moszkvai Ljubjanka-börtönben értettek jobban a kínzáshoz? Ez ugyebár nagyon szomorú, de természetlen beszélgetés lenne. Ítélezzünk tehát a jog alapján a légerek világegyeteme fölött? Vizsgálgassuk, hogy hol és kik szenvedtek igazságtalanabban? De hisz jól tudjuk, hogy mindez túl van a jogon és az igazságon; nem is szólva az olyanféle úgynevezett felelősségre vonásokról, amilyen például a Péter Gáboré volt, még a nürnbergi ítéletek és a frankfurti Auschwitz-per is megmutatta, hogy az áldozatok és a hóhérok világa, és vele az iszonyú ítélet is, messze a bírósági termen kívül fekszik. Vagy pedig, ahogyan mondani szokás, bízzuk a történelem ítélőszékére a kérdést? Csakhogy, valljuk be őszintén, a történelmi szemlélet – legalábbis eddig – igen kevésbé mutatkozott alkalmasnak arra, hogy magyarázattal szolgáljon, mi több: hogy egyáltalán *felfogja* ezeket a bibliai vagy népnyelvi fogalmakkal, esetleg hatósági fedőneveikkel, leginkább azonban a puszta helységnevekkel illetett eseményeket. Persze, fontosak a történelem által felhalmozott tények; de megmaradnak puszta nyomozati adattárnak, ha e tényekkel megbirkózni a történelem nem képes. Márpedig azt látjuk, hogy nem képes, talán mert nem rendelkezik egyetemes elrendező szemlélettel, mondjuk ki: filozófiával. Az utolsó történetfilozófiai szót – nem filozófiakritikait tehát, hanem affirmatív történetfilozófiai szót – talán Hegel mondta ki, amikor azt írta, hogy a történelem az ész képe és tette. Ma könnyen nevetünk ezen (könnyes szemekkel, természetesen), de nem tagadhatjuk, hogy az ész XVIII. századi mítosza Európa utolsó termő nagymítosza volt, amelynek elillanása vagy – témánkhoz inkább illő hasonlattal – elfüstölgése lelki-szellemi árvaságra kárhozottatott bennünket.

Tisztelt barátaim, amióta Nietzschétől megtudtuk, hogy meghalt az isten, igen súlyos probléma lett, hogy – természetesen a számítógépesített hatósági nyilvántartáson kívül – ki tartja számon az embert; magyarul szólva, hogy *kinek a tekintete előtt élünk*, kinek tartozik az ember számadással, a szó etikai, már bocsássanak meg nekem,

de igenis: a szó *transzcendentális* értelmében. Az ember ugyanis dialogikus lény, szakadatlanul beszél, és azt, amit mond, illetve *elmond*, panaszai, gyötrelmei nem pusztán ábrázolásának, de tanúságtételnek is szánja, s titokban – „tudat alatt” – azt akarja, hogy e tanúságtétel minőséggé, e minőség pedig törvényformáló szellemi erővé váljon. Albert Camus a *L'HOMME REVOLTÉ*-ban – úgy hiszem, ő maga is valaki mástól idézi – azt mondja: „*A költők a világ törvényhozói.*” Azt hiszem, valahonnan innen kell kiindulnunk. Mert igaz ugyan, hogy a költők – és ezt a szót itt igen tágan kell értelmeznünk, a kreatív képzeletre általában –, hogy tehát a költők nem *hozzák* a törvényt, mint az alkotmányjogászok a parlamentben, de ők azok, akik *engedelmeskednek* a törvénynek, annak a törvénynek, amely a világban még mindig törvényként működik, és amely a történeteket, és a nagy ember-történetet is, teremti és szerkeszti. A költő az, aki sosem véthet e törvény ellen, mert akkor műve igazolhatatlan, vagyis egyszerűen rossz lesz. Engedjék meg, hogy ezt a megfoghatatlan s mégis mindennél hatékonyabb törvényt, amely nemcsak hogy irányítja szellemünket, de amelyet szakadatlanul mi magunk táplálunk eleven életünkkel, hiszen különben nem létezne: hogy ezt a törvényt most, jobb híján és tanácsstalanságomban, a Thomas Manntól kölcsönvett kifejezéssel, egyszerűen *az elbeszélés szellemének* nevezzem. Ez dönti el, hogy mi és hogyan kerül be a mítoszba, hogy mi marad meg egy civilizáció történetárában, annak ellenére, hogy ezt oly gyakran szeretnék eldönteni inkább az ideológusok. Úgy szólván sosem sikerül nekik, úgy legalább, ahogyan ők szeretnék. A mítoszból valami más dönt, valami titkos és közös elhatározás, ami nyilván valódi lelki motívumokat, szükségleteket tükröz, amiben megjelenik az igazság. Mindennapi életünk horizontját ezek a történetek határolják, ezek a – végső soron – *jóról és rosszról szóló történetek*, és e horizonton belüli világunkat a jóról és a rosszról való kifogyhatatlan suttozás hangjai hatják át. Megkockáztatok egy vakmerő kijelentést: egy bizonyos értelemben és egy bizonyos síkon kizárólag az elbeszélés szelleme kedvéért élünk, ez a mindannyiunk szívében-fejében szakadatlanul formálódó szellem foglalta el isten szellemeleg kitapinthatatlan helyét; ez az a képletes tekintet, amit magunkon érzünk, s minden e szellem fényében teszünk vagy nem teszünk.

Mindezt előre kellett bocsátanom, ha fel akarom tenni azt a kérdést, hogy miért vált Auschwitz az európai tudatban azzá, amivé vált: egyetemes példázattá, amelyre rátépett a maradandóság pecsétje; amely pusztán nevébe foglalta a náci koncentrációs táborok teljes világát, az egyetemes szellem efölötti megrendülését, és amelynek mitikussá emelt színterét fenn kell tartani, hogy a zarándokok meglátogathassák, amint meglátogatják például a Golgota dombját. Tényleg: mi szükséges a beteljesedéshez, a – remélem, nem fognak félreérteni –, tehát a bizonyos értelemben vett tökéletességhez? Mindenesetre néhány adalékot fel tudunk sorolni. Az első: minden nagy példázat alapkövetelménye, az *egyszerűség*. Auschwitzban egyetlen pillanatra sem mosódik össze a jó meg a rossz. Az elbeszélés úgy tudja – mint különben igaz is –, hogy Auschwitzba ártatlan emberek millióit hurcolták, ott szörnyű módon hitegették, majd bestiálisan legyilkolták őket. Ezt a képet nem zavarja össze semmilyen idegen színárnyalat, például a politikumé: ezt a történetet nem bonyolítja olyan szál, hogy a mozgalom – és kizárólag a mozgalom – szempontjából ártatlanul elítélt, de különben hithű náci vezetőket csuktak volna Auschwitzba, akikkel szemben az elbeszélés szellemének nehézkes ambivalenciával kellene megküzdenie.

Másodsor: Auschwitz tökéletesen feltárt, éppen ezért zárt és immár érinthetetlen struktúra. Egyaránt vonatkozik ez mind térbeli, mind időbeli dimenziójára. Igen fur-

csa paradoxon ez. Mert noha még köztünk járnak túlélői – mint az is, akit itt látnak, kezében e papírlappal –, mégis eltávolítva áll előttünk, akár egy pontosan kipreparált ásatási lelet, egy valamennyi részletében ismeretes, végleges történet, amelyre joggal alkalmazhatjuk az elbeszélői múltat. Térbelileg pedig e történetnek ismerjük minden zegét-zugát, a fekete faltól a cseh családi barakkokig, a Sonderkommandótól a krematóriumokat működtető ventilátorok gyári márkájáig. Úgy áll előttünk, mint a Jelenések Könyve, mint Edgar Allan Poe, Kafka vagy Dosztojevszkij valamelyik kínos részletességgel ecsetelt rémtörténete; ismeretesek a részletei, a logikája, erkölcsi borzalma és gyalázata, a gyötrelmek mértéktelensége, szörnyűséges, az elbeszélés európai szelleméből valami módon immár kiűzhetetlen tanulsága.

Mindez azonban még mindig nem elég ahhoz, hogy egy bűn szellemtörténeti szenzációvá nőjön, égő sebbé, traumává, amelyet, mint egy súlyos baleset zúzóadásait a test, úgy őriz az emlékezet: nyugtalanul, eltüntethetetlenül, minden érintésnél újra felvérződve. Ehhez nemes szerveket kellett érintenie a katasztrófának. Ideje futó pillantást vetnünk a század grand guignoljának két társszerzőjére, a náci meg a bolsevik mozgalomra. Az elbeszélés szelleme mint szerződésszegőket tartja számon őket, más szóval: bűnözőkként. A bűn hangulata a komolyság, mondja Kierkegaard. Én azért említettem a szerződésszegést, mert amióta az európai etikai kultúra lángoló csipkebokrában megjelent a törvény látomása, majd szavakká formálódva kőbe vésetett, azóta minden eseményt e szavakon mérünk, és minden tett a szerződéshez viszonyított tett. Nem értenénk a bűn hangulatának komolyságát, hogy úgy mondjam, a bűnözők erkölcsi szerepvállalását, ha az elbeszélés szelleme nem ismerné Káint, Ahasvérust, Torquemadát, Hitlert és Sztálint. Mármint a két mozgalomnak csak a végeredménye azonos: a terror, a táborok, a népirtás, a gazdasági, szellemi, lelki és erkölcsi élet teljes elnyomórítása, az individuum eltiprása – minek folytassam? Jellegük azonban különböző. Mindketten az elbeszélés szelleméből indulnak ki: az egyik látszólag (azaz ideológiája szerint) beteljesítve azt, a másik nyílt dühvel szembeszállva vele. Az egyik megváltóként jelenik meg, és köntöse alatt az ördög lapul; a másik sátánnak öltözik, és az is. Az egyik a törvényt alkalmazza törvénytelenül, a másik törvényen kívül helyezi a törvényt. Ha egyik is a tömeggyilkosságban, más a náci tömeggyilkos és megint más – legalábbis eredetileg – a bolsevik tömeggyilkos motivációja. Idő híján éppen csak néhány tőmondatot a XX. század e két gyilkostípusáról. A bolsevik: lélek és értelem helyén taktika. A taktika fegyelme. A taktika mint egyetlen mozgatóerő, mint morál, mint „*a cselekvés vezérfonala*”. A filozófiai rabulisztika, a skolasztikus csűrés-csavarás, a rideg dogma valami egyházi jelleget kölcsönöz az egésznek, ami a pseudo-munkásmozgalom nyárspolgári bűzével, valamint a kínzókamrák és a mártíriumok melléköngéjével egészen különös együttest alkot. Van benne valami a jezsuitizmusból, de a jezsuiták elitizmusa nélkül. A bolsevik elitet szétzúzták, a harmincas évek elitje pedig, amely az úgynevezett ötvenes éveket teremtette, sosem volt elit, legföljebb parancsnokság, vezérkar, magas rangú szolgálhad. A náci? Rokon ellentét. Egyszerűbb, mondhatni modernebb. Nem a taktika embere, leplezetlenül alapoz a kultúra évezredei során visszaszorított ocsmány ösztönökre. A náci fegyelem katonai fegyelem, különítményfegyelem. Sajátos ötvözete a bolseviknak, a gyarmati katonának, a középkori lovagnak, a főkönyvelőnek meg a konkviztádornak. A náci az örület, az elszabadult kutya-falkák, a kocka alakra szabdaltnak tömegmozdulatok, a tajtékzó nemzeti ittasság, a gyilkosság és az öngyilkosság, a nyílt kétségbeesés és a nihil. Elitimitációval párosult kisebbrendűségi komplexus. A náciizmus az

ember idegszálaiban él mint gyűlölet, mint agresszió, mint bacchanália, mint butaság, mint menekülés, mint védelem a tömeg mélyén és mint a lerészegedett, lumpenné züllött ember *munkakerülése*, megint csak Thomas Mann kifejezésével élve.

A LÁZADÓ EMBER-ben Camus azt mondja, hogy a bolsevizmus univerzalizásra tör, a náci – vagy fasiszta – mozgalom azonban nem. Nos, ez alapos tévedés. De érthető: szellemi ember lévén, Camus önkéntelenül is egy konstruktív mozgalom pozitív ideológiáját kereste, ha csupán álcaként is, a náciizmusban. Holott az egyetemességre törő igényét a náci mozgalom éppenséggel dekonstruktivitása, negativitása révén jelentette be. Nézzük csak, hogyan kapcsolódott az egyetemes mítoszba, ha csupán negatív főszereplőként is, hogyan tört az univerzalizásra, ha nem is a szeretet, de épp a fonákja, a gyűlölet, a gyilkosság által.

Bármilyen tudomány vizsgálja is az antiszemitizmus kérdését – persze valódi és nem holmi ideológiai bot csinálta tudományra gondolok –, mindig egyazon eredményre jut: tehetetlenül áll előtte. Felsorakoztat néhány kézenfekvő történelmi, gazdasági, társadalmi, tudatállapot, szituációs stb. okot, majd megállapítja, hogy irracionális. Én azonban úgy hiszem, hogy az elbeszélés szelleme erre is jobb magyarázattal szónál. Freud említi, hogy a németek antiszemitizmusát az egykor pogány germánoknak a kereszténység ellen való lappangó lázadása is motiválja, elvégre a keresztény hit a zsidó monoteizmus gyermeke. Szerintem azonban ez, ha egyáltalán, akkor legföljebb távoli hárfakíséretként színezheti csupán a brutálisan harsogó indulót. Aztán meg, ha így is lenne, ugyan miért lázadoztak a németek pontosan az 1933-tól 1945-ig terjedő tizenkét esztendőben a kereszténység, azaz a zsidóság ellen? Nos, a kérdés mégsem annyira abszurd, mint amilyennek első pillantásra látszik. Isten övön minket az obskúrus misztikától, attól, hogy a germán lélek mélyrétegeiben vágkáljunk; de tény és való, hogy az újkorral kezdődött évszázadok során a zsidókkal való bánásmód, a zsidókhöz való viszony, köznyelvi szöveg a zsidókérdés Európa lelkiismereti kérdésévé lett. Mondhatni, a körmére égett, akárcsak az újkori forradalmak, melyeknek legemlékezetesebbje, a francia azután kimondta a zsidók emberi és jogegyenlőségét. Önmagában véve az ilyen törvényalkotás azonban még nem minden jelent, hacsak az elbeszélés szelleme is be nem fogadja és nem szentesíti. Mit akarok mondani? Azt, hogy a tevőleges antiszemitizmus ettől fogva *valóban* botránykő lett, és ezentúl mindig is a szerződészegés fekete köntösében jelent meg. Mellesleg utalok itt csupán a Dreyfus-ügyre vagy a tiszzaeszlári perre, melyek a maguk nagyságrendje szerint, de azonos hatást keltettek: botrányt, a sötét meg a világos, a retrográd meg a progresszív, a jó meg a rossz erőinek plasztikus elrendeződését. És ha már mindenképpen mélylélektani mozgatórugókat keresgélünk a német, a náci antiszemitizmusra, akkor én ezeket sokkal inkább a németeknek a felvilágosodás, pontosabban a *francia* felvilágosodás elleni lázongásában vélem látni, aminek erősen aktuális tartalmakat adhatott az elvesztett világháború meg a rákövetkező „béke”.

Az előbb már céloztam arra, hogy a náci mozgalom egyszerűbb, ha úgy tetszik, nyíltabb eszközökkel dolgozott, mint a bolsevik. Egyszerűség – ez egyben a maszk egyszerűségét is jelenti. A botránykeltő, a modern Káin, az, aki a hatalmi dinamizmus számára a szerződészegést választja hajtómotornak, aki tehát úgy akar bekerülni az elbeszélésbe, hogy szembe száll szellemével, az fölkelése zászlajára tüstént kitűzi az antiszemitizmust. Ez egyetemes jelkép és világos felszólítás a cinkosságban való elkötelezettségre. Az antiszemitizmus tehát, a zsidók ellen elkövetett bűntett révén, az érvényes szerződés és e szerződésre még nagyon is fogékony-érzékeny lélek

ellen elkövetett bűntett. Így jelentette be tehát igényét a náci mozgalom az egyetemességre – másrészt így vált halhatatlanná rémtette. Megszegte azt a szerződést, amelyre az érvényben lévő szellem nemrég még büszke volt, és amelyet megszeghetetlennek tekintett. Akárhogy analizáljuk is, a holocaust füstje hosszú, sötét árnyékot borított Európára, miközben lángjai eltakarhatatlan jelet égettek az égboltra. Ebben a kénes fényben az elbeszélés szelleme újramondta a kőbe vésett szavakat; ebbe az új, lidérces fénybe állította most az ősi történetet, valósággá tette a példázatot, életre keltette az emberi szenvedésről szóló örök passiójátékot. A holocaust első számú színtere: Auschwitz lett minden időkre a náci táborok gyűjtőneve, jóllehet száz meg száz tábor működött még, és jól tudjuk, hogy még magában Auschwitzban is a nem zsidók tízezreit tartották fogva és pusztították el.

Éppen csak érintőlegesen teszem hozzá mindehhez, hogy amikor Sztálin birodalmi bolszevizmusa végül elszántan és leplezetlenül a szerződösszegés nemzetiszocialista, Európa- és civilizációellenes útjára lépett, első dolga volt, hogy ezt egy „zsidóperrel” demonstrálja: ezzel mintegy felöltötte azt a színpadi maszkot, amelyről a nagy mítosz valamennyi nézője és résztvevője azonnal ráismer a főszereplő céljára és jellemére. Szerencsére – legalábbis ebben a tekintetben – elég későn nyilatkozta ki igazi elhivatottságát. De ne higgyék ezt csupán a zsidók szerencséjének, hiszen a végsőkre elszánt szerződösszegő, univerzalitása jeleként, ritkán éri be a világkatasztrófánál kevesebbel.

Tisztelt barátaim, már befejezem. Még egyszer le akarom szögezni: nem volt célom – nem is lehetett, mert értelmetlen volna –, hogy a náci és a szovjet táborok egyezéseit, különbségeit mérlegeljem. A szenvedésre nincsen mérce, az igazságtalanságnak nincsen fokmérője. A Gulagot is, a náci táborhálózatot is egyazon célra hozták létre, és hogy céljukat betöltötték, arról az áldozatok milliói tanúskodnak. Hogy azután a kollektív emlékezet, az elbeszélés rejtélyes, de határozott szelleme miért választja ki magának inkább ezt a táborot, mint am azt, de mindenesetre egyúttal annak is jelképe gyanánt, erre próbáltam az előbb néhány okot találni. Mindenesetre a mítosz Auschwitzról szóló döntése ma már végérvényesnek látszik: az Auschwitz-elbeszélés átment már a titkos érlelődés, a látszólagos felejtés azon időszakán, amit a pszichoanalitikai iskola elfojtásnak nevez. A Gulag, ebben biztos vagyok, minden hasonlóság dacára *más* elbeszélés. Egyetlen szóval sem mondom, hogy kevesebb benne a bűn, a borzalom, hogy kevésbé megrázó: de – milyen fájdalmasan sajátságos! – a maradandóság mégsem ezen múlik, és én úgy érzem, hogy ezen a történeten még munkálkodik az elbeszélés szelleme, mielőtt ráüti majd a végső forma pecsétjét. – Végezetül, és ezt a szörnyű mondatot, sajnos, sem a magam, sem az Önök számára nem takaríthatom meg: még mindig nem lehetünk százszázalékosan bizonyosak felőle, hogy a bolszevik táborokról valóban befejezett múlt időben beszélhetünk.

Elhangzott 1990. február 22-én a Thália Stúdióban, a Koncentrációs Világgyetem című ankéton.